

Ковальчук М. С.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Алексєєв В. С.,
старший викладач кафедри іноземних мов для гуманітарних спеціальностей
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

МОВНЕ ВИРАЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ТА ПАРЕМІЯХ

Анотація. Розглянуто поняття гендерного стереотипу та особливості його репрезентації у фразеологізмах та пареміях. Здійснено розмежування мовних засобів вираження фемінних та маскулітних образів, з'ясовано механізми фіксування мовних характеристик на семантичному рівні.

Ключові слова: гендер, стереотип, паремія, фразеологізм, семантика, художньо-поетична структура, ментальність.

Постановка проблеми. Фразеологічні одиниці та паремії є тими зразками колективної етносвідомості, що змогли зберегти уявлення наших далеких предків. Тому гендерні стереотипи, відображені в них, зберігають особливості національної культури, відображають міжстатеві стосунки та ставлення представників соціуму один до одного.

Гендерні дослідження в межах лінгвістики беруть свій початок у 70-х роках ХХ ст. Питання співвідношення мови та гендеру привернули увагу таких дослідників, як В. Калько, Н. Конопльова, М. Юдіна, О. Фоменко, О. Кісь, Л. Ставицька, А. Колісниченко, Л. Лішук та інші.

Науковці прагнуть з'ясувати, чи існують розбіжності у мові чоловіків та жінок. Так, авторка статті «Гендер і мова» О. Фоменко стверджує, що чоловік і жінка представлені у мові неоднаково: чоловік зображений головним і важливим, а жінка – другорядною та менш вагомою [1].

Лексичний рівень є одним з найбагатших виразників гендерних стереотипів. Саме словесні знаки найточніше називають, оцінюють та розпізнають предмети та явища. Погодимося з твердженням З. Манзуліної, на яку посилаються автори колективної монографії «Гендерная лінгвістика». Аналізуючи особливості вираження гендерних стереотипів у мові, дослідниця зазначила, що одними з найяскравіших їх репрезентантів є лексеми, точніше – іменники: «...адже саме в іменниках, у їх лексичних значеннях і граматичних категоріях «акумулюється» структура менталітету, система поглядів носіїв тієї чи тієї мови» [2, с. 44]. Зазначимо, що символічне значення слова виникає на основі важливої соціальної ролі предмета чи явища, що позначені цим словом у межах національної культури. Л. Дяченко стверджує, що «народ для своїх образів бере те, що має перед очима, і те, що вражає якою-небудь своєю властивістю» [3, с. 67–68].

Актуальність нашої статті полягає у спробі проаналізувати фразеологічні одиниці та паремії української мови з точки зору репрезентації гендерних стереотипів, що сформувалися на національному ґрунті.

Метою статті є визначення способів репрезентації гендерних стереотипів в українських фразеологізмах та пареміях, засобів їхнього розкриття та дослідження їхньої семантики.

Мета передбачає розв'язання таких **завдань**: визначити особливості національної ментальності українців, що зумовлюють модель гендерних стереотипів; проаналізувати фразеологізми та паремії з погляду репрезентації мовними засобами особливостей гендерних стереотипів.

Виклад основного матеріалу. Опозиція «чоловічий-жіночий» є фундаментальною для людської культури. Гендерний чинник, який враховує природну стать людини та її соціальну репрезентацію, є однією з найважливіших характеристик особистості і протягом усього її життя не лише мотивує вчинки, визначає стратегію і тактику поведінки, але й ідентифікує її як члена певного соціально-мовного співтовариства. У мові знаходять своє відображення життєдіяльність етнічного колективу, його морально-етичні та естетичні принципи, звичаї, традиції, вірування тощо. Усе це називаємо терміном «етнокультура» або «національна культура», які в кожного народу мають свої специфічні особливості. Найяскравіше ця інформація фіксується в лексиці та фразеології.

У фразеологізмах, як відомо, виражено культурну своєрідність народу, тому вони становлять надзвичайно цінне джерело знань про особливості концептуалізації гендеру у свідомості носіїв. Кожна мова відзначається своєю оригінальною фразеологією, що пов'язано з унікальністю побуту, звичаїв, культури і ментальності народу загалом.

Передусім звернемо увагу на зовнішні ознаки українських фразеологізмів та паремій, що репрезентують гендерні стереотипи.

Насамперед до таких рис віднесемо використання чоловічих чи жіночих імен. Усі власні імена, що репрезентують гендер у фразеологічних одиницях та пареміях, можна поділити на такі групи:

1. Імена, запозичені з міфології: як з рога *Амальтеї* [4, с. 14];

2. Імена, взяті зі Старого заповіту: *скидати з себе ветхого Адама* [4, с. 76];

3. Власне українські імена: *баба Палажка і баба Параска* [4, с. 16], *На бідного Хому і дерево пада* [5, с. 15], *Не смійся з Макара, що він син злидаря* [5, с. 15], *Дурного Кирила і Химка побила* [5, с. 387] тощо.

Найчастіше у фразеологізмах зустрічаємо пряму вказівку на стать персонажа. Найчастотнішими є лексеми *баба, батько, дівка, козак, рідше – вдова, вдівець, брат*. Наприклад: *Базарна*

баба [4, с. 16], *Згадала баба дівера* [4, с. 16], *Батька лисого* [4, с. 18], *Солом'яний вдівець* [4, с. 72], *Вільний козак* [4, с. 383], *Носиться як баба зі ступою* [4, с. 557]. У пареміях найчастіше вказівкою на стать є лексеми *мужик, чоловік, козак, дівка, жінка, хазяйка, баба, кум, кума*. Наприклад: *Мужик забаватів як загорбатів* [5, с. 22], *Хазяйка в дому – покрива всьому* [2, с. 261], *У поганой баби і на печі ухаби* [5, с. 439], *Жінки, як сороки* [5, с. 475], *Кума з кумою тири-тири – свині моркву порили* [5, с. 483], *Казала дівка: «Семене, не притуляйся до мене». А сама тільки того й хоче* [5, с. 486], *Козак журби не має* [5, с. 208].

Ще однією значеннєвою особливістю фразеологізмів та паремій, що виражають гендерні стереотипи, є те, що у деяких випадках лексеми *чоловік, батько і чорт* (або *дідько*) є еквівалентними: *Батька лисого* [4, с. 18], *Дідька лисого* [4, с. 18], *Чий батько старший* [4, с. 19], *Чий чорт старший* [4, с. 19].

Як фразеологізми, так і паремії виробили певні риси жанру, особливості композиції та художньо-поетичної структури, основною рисою якої є лаконізм. У системі стійких структур, що виражають гендерні стереотипи, спостерігаємо різні композиційні прийоми:

1. Зіставлення – одне явище чи поняття зіставляється з іншим на основі подібності чи спорідненості: *Гарна дівка, як маківка* [5, с. 487];

2. Контраст – протиставлення явищ, якостей чи дій: *Мужик забаватів як загорбатів* [5, с. 22], *Дівчина, що з старостів сміється, часто на кутні плаче* [5, с. 639];

3. Антитеза – суперечність між явищами дійсності, заперечення однієї думки іншою: *Жінка хіба те утає, чого не знає* [5, с. 522].

Багатьом пареміям властива симетрична структура за принципом прямого (*Який мельник, такий млин, який батько, такий син* [5, с. 441]), контрастного (*Драний кожух – не одежа, чужий муж – не надежа* [5, с. 494]) або психологічного паралелізму (*Зів'яли квіти – перестав любити* [5, с. 619]).

В українському фольклорі паремії з гендерним стереотипом іноді побудовані на подвійному запереченні (*З нашого Захарка ні богові свічка, ні чортові кочерга* [5, с. 440]), стрижнем композиції яких є причинно-наслідковий зв'язок: *Де хата не метена, там дівка не плетена* [5, с. 618], *Дівчина, що з старостів сміється, часто на кутні плаче* [5, с. 639].

Художньо-образний лад фразеологізмів та паремій дуже складний, бо в гранично лаконічній формі висловлюється узагальнене, змістовно містке твердження, у якому за невеликою формою криється глибинна структура з прихованими елементами сенсу (підтекст, багатозначність, іронічне забарвлення тощо), розрахованими на кмітливість, здогадливність реципієнта. Тому в них використано всі можливі шляхи образотворення, художні тропи, фігури та їх комбінації. Гендерна метафора відображає зафіксовані в мові гендерні стереотипи, народну мудрість та досвід багатьох поколінь. Отже, можна стверджувати, що вона є релевантною одиницею для визначення інтерпретаційного поля окремого концепту. В основі метафоризації лежить внутрішній зв'язок між предметами, явищами природи та життям людини, її діяльністю, суспільними відносинами [6]. Найпоширенішими є перенесення якостей і дій тварин та рослин на життя людей, – і в цьому відображено пантеїстичний світогляд наших предків: *Баба хуже скаженого їжака: хоч не вкусе, та наляка* [5, с. 341], *Дівка, як тополя* [5, с. 567], *Дівчи-*

на, як у лузі калина [5, с. 567], *Сокіл, не парубок* [5, с. 612], *Молодик, як бик* [5, с. 612].

Не менш поширеними є порівняння ознаки: *Гарна дівка, як маківка* [5, с. 567] або дії: *Старого парубка женити – як старе м'ясо варити* [5, с. 612].

У пареміях порівнюється майже все: речі та дії, що мають спільні чи схожі ознаки, і ті, що нічого спільного не мають (таким прийомом досягається ефект нелогічності вчинків чи невідповідності ознаки): *Свекруха любить невістку, як собаки діда* [5, с. 441].

Широко використано метонімію. Саме вона є домінуючим тропом для паремій, бо пояснює їхню лаконічність: *Козак не боїться ні тучі, ні грому* [2, с. 208], *Чоловік старіє, а чортяка під бік* [5, с. 493].

Нерідко у пареміях, у яких присутня вказівка на гендерний стереотип, можна виявити гіперболи, що через образ статі концентрують увагу на певних її особливостях або ж допомагають у створенні комічного ефекту: *Видно, що Гапка млинці пекла, бо й ворота в тісті* [5, с. 439], *Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть* [5, с. 476], *Він за бабою і на роги до чорта поїде* [5, с. 49].

Основними причинами гендерної стереотипності стійких зворотів є різні функції, які виконують жінки та чоловіки в суспільстві, різні типи характеру, якими вони наділені. Наприклад, жінок прийнято вважати емоційними, нестриманими, чоловіків – виваженими, морально стійкими.

У сфері гендеру маркерами, які вказують на стосунки між представниками протилежної статі, можуть бути назви спорідненості, антропонімі лексеми. Однак іноді пряма номінація відносин у фразеологічній одиниці відсутня. Такі фразеологізми співвідносяться з представником певної статі лише у свідомості реципієнта. Наприклад, у паремії *Хто любить піч, тому ворог Січ* [5, с. 210] напряму не вказано, що йдеться про чоловіка. Але носії національного коду знають, що на Січ ходили лише мужні чоловіки, а отже йдеться про козаків. Звідси впливає, що козак має бути сміливим та хоробрим.

Якщо говорити про чоловічий образ, що постає зі стійких зворотів, то зауважимо, що він репрезентований яскравим різностороннім описом.

З одного боку, чоловік є мудрим, виваженим та шанованим членом суспільства, що є носієм знань та звичаїв. Наприклад, у фразеологізмі *Чий батько старший* бачимо, що чоловік – це голова родини, той, чие слово має вирішальне значення. Ці семантичні аспекти передано через використання у фразеологізмі лексеми *батько*, яка власне і є їхнім носієм.

Схожу роль виконує ця лексема й у фразеологізмі *Лізти поперед батька в пекло*. У цьому виразі лексема *батько* вказує на чоловіка в літах, носія мудрості та виваженості. Це напряму апелює до одного з тлумачень цієї лексеми: *«Ввічливе звертання до чоловіка похилого віку»*, отже цілком мотивоване у цьому контексті.

Чоловічий образ у стійких зворотах часто використовується з метою виразити неповагу або зневагу шляхом вживання лексем зі зниженим значенням. Прикладом є фразеологізм *На [якого] бісового батька* [4, с. 18]. Апеляція до темних сил у сполученні з лексемою *батько* нівелює позитивне значення гендерного стереотипу.

Жіночий образ у фразеологізмах та пареміях також зображено різнобічно. Якщо говорити про позитивні його вияви, то,

по-перше, жінка є гарною господинею. У фразеологізмі *Хазяйка в дому – покровя всьому* [5, с. 261] жінка постає працювитою, охайною берегинею домашнього вогнища.

Фразеологізм *Як (мов, ніби) засватана дівка (дівка на виданні)* також має неоднозначну семантику. Вважалося, що, досягнувши певного віку, дівчина мала бути засватаною і вийти заміж. Але якщо розглянути цю фразеологічну одиницю з точки зору оцінки чоловічої статі, то вона набуває негативного відтінку і позначає боязливого або сором'язливого чоловіка.

Із відверто негативним відтінком вживають фразеологізм з лексемою *баба (Бісова (клята) баба* [4, с. 16]), який використовують для вираження здивування чи негативного ставлення до когось; *Базарна баба* [4, с. 16] на позначення крикливої, сварливої чи грубої людини. Ця лексема найчастіше є детектором негативних гендерних стереотипів як щодо жіночої, так і чоловічої статі.

Якщо говорити про паремії, то у них набагато більша варіативність семантичних та виражальних засобів. Позитивні якості чоловіка часто виражені через образи *сокола* або *бика*: *Сокіл, не парубок* [5, с. 612], *Молодик, як бик* [5, с. 612] або через образ *козака*: *Де козак, там і слава* [5, с. 207], *Козак не боїться ні тучі, ні грому* [5, с. 208], *Козак журби не має* [5, с. 208], *Козак з біди не заплаче* [5, с. 208], *Щирий козак заду не нападає* [5, с. 210].

В образному полі *сокіл* часто постає як гарний, сміливий, міцний чоловік. Основними значеннями цього символу є наснага та сходження до перемоги. Він позначає свободу і надію для тих, хто знаходиться в кайданах, моральних або духовних. Образ *бика* уособлює чоловічий принцип, силу, властиву всім небесним богам, а також плодючість та царське походження. Отже, обидва ці символи допомагають розкрити позитивний чоловічий образ, корелюючи з найкращими чоловічими якостями.

Паремії розкривають чоловічий образ як такий, що має вміння контролювати те, що відбувається у його сім'ї, гарно та з розумом ставитися до дружини: *Чоловік винен, що жінка ледача* [5, с. 646], *Чоловік усьому порядок* [5, с. 654], *Чоловік, як ворона, а все жінці оборона* [5, с. 654].

Окрім цього, сильна стать постає у пареміях предметом висміювання через викриття тих чи інших негативних якостей. У прислів'ї *Чоловік старіє, а чортяка під бік* [5, с. 439] висміяно так звану «кризу середнього віку» через образ чорта, який є уособленням усього негативного.

У пареміях *Чоловік не скотина – більше відра не вип'є* [5, с. 502], *Піч – річ бабська, а пляшка козацька* [5, с. 209] іронічно висміяно схильність чоловіків до пияцтва.

Жіночий образ також постає чітко окресленим. Гарну дівчину у пареміях часто порівнюють із *каліною, тополею, маком* чи *літом*.

Тополя – це міфічний образ-тотем давніх українців, символ дерева життя; оберіг українців; символ рідної землі, свободи, України; дівочої та жіночої краси, стрункості, гнучкості, смутку, самотності: *Дівка, як тополя* [5, с. 567]. Калина є символом життя, крові та вогню. Деякі дослідники пов'язують її назву із сонцем, жаром, паланням: *Дівчина, як у лузі калина* [5, с. 567]. Образ маку в українській міфології має багато значень. Це символ сонця, безкінечності буття й життєвої скороминущості, пишної краси, волі, гордості, оберегу від нечистої сили: *Гарна дівка, як маківка* [5, с. 567].

Щоб описати жіночу красу, її порівнюють із теплим і тихим літом: *Молодиця, як тихеє літо* [5, с. 567] або просто акцентують увагу на природній вроді: *Гарній дівці гарно і в ганчірці* [5, с. 575].

Із негативних жіночих якостей у пареміях часто згадуються надмірна балакучість. Вона розкривається через порівняння жінки із сорокою (*Жінки, як сороки* [5, с. 475]). Образ Хвеськи хоч і є доволі суперечливим і має багато трактувань, але однозначно вказує на занадто говірку особу: *У кого ж язик довший, як не у Хвеськи* [5, с. 476]. Жіноча балакучість може виражатися у пареміях через гіперболізацію: *Леська та Хвеська хоч якого озвона перегудуть* [5, с. 476] або саркастичне звуконаслідування: *Кума з кумою тири-тири – свині моркву порили* [5, с. 483].

Жінка має бути роботящою, працювитою і виконувати усю хатню роботу. Цей стереотип висвітлено у пареміях амбівалентно – як позитивно (*Хазяйка в дому – покровя всьому* [5, с. 261]), так і негативно (*У поганой баби і на печі ухаби* [5, с. 439]).

Образ *баби*, як і у власне фразеологізмах, у пареміях покликаний розкрити не найкращі гендерні стереотипи щодо жіночої статі. Він часто співвідноситься з образами *пекла, чорта, біса* (*Баба і чорт – собі рідня* [5, с. 340], *Создав бог три зла – чорта, бабу і козла* [5, с. 340], *Баба з пекла родом* [5, с. 341], *Що біс, що баба – одна у них мама* [5, с. 262]), які можуть бути потрактовані як символи жіночої сварливості та непостійності.

У пареміях відображено багато стереотипів щодо стосунків між хлопцем та дівчиною: *У чужу жінку чорт ложку меду кладе, того до неї й липнуть* [5, с. 494], *Гонить дівка парубка, а сама від нього не йде* [5, с. 625].

У гендерних стереотипах важливу роль відіграють антропонімі найменування героїв. Їх значеннєвий аспект підкреслює та увиразнює риси гендерних стереотипів, що витворилися в масовій етносвідомості українців.

Серед чоловічих імен найчастіше зустрічаються імена *Хома* (*На бідного Хому і дерево пада* [5, с. 15]), *Макар* (*Не смійся з Макара, що він син злидаря* [5, с. 15]), *Гаврилко* (*Дурному Гаврилі усе чорнобривці* [5, с. 387]), *Сенько* (*Прибери пенька, то стане за Сенька* [5, с. 388]). Часто імена допомагають заримувати дві частини сталого виразу: *Гаврилці – чорнобривці, пенька – Сенька*.

Іноді семантика імені відіграє роль у значенні самого виразу та у способі презентації того чи того стереотипу, наприклад, у прислів'ї *Не смійся з Макара, що він син злидаря* [5, с. 15]. Ім'я *Макар* пов'язують з давньогрецькою міфологією: *Макаріос* – одне з імен Зевса. Ім'я *Макар* означає *благословенний, блаженний, щасливий*. Значення наведеного вислову сконцентровано навколо того, що і в бідного (сина злидаря) може бути і хист, і благословення, завдяки чому він може досягти чималих успіхів.

Ім'я *Адам* у прислів'ї *Адам у Раю жив, та й то согрішив* [5, с. 495] співвідноситься з іменем першої людини. У перекладі з давньоєврейської воно означає *людина з червоної глини, червона глина, земля* або ж просто *людина*. Тут ім'я корелює водночас з образом чоловіка і з образом певного ідеалу. Саме тому воно допомагає розкрити думку про те, що жодна людина не ідеальна, особливо чоловіки. На нашу думку, ця паремія співвідноситься із прислів'ям *Чоловік старіє, а чортяка під бік* [5, с. 493], бо також має значення чоловічої зрадливості, нестійкості, непостійності.

Серед жіночих імен найчастіше вживається ім'я *Катерина*: *Катря, Катре, Катерина, намальована картина*

[4, с. 567]. Як зауважує Л. Скрипник, ім'я Катерина має грецьке походження і означає *чистий* або ж *чистота* [7, с. 147]. Оскільки цей онім давно увійшов у систему української мови, у національній свідомості він прирівнюється до власне українських найменувань, але первинна його семантика зберігається. Паралель із намальованою картиною у паремії лише підсилює образ краси та бездоганності і творить узагальнений образ українки.

Висновок. Як бачимо, антропоніми відіграють важливу роль у творенні та вираженні гендерних стереотипів, що функціонують у фразеологізмах та пареміях. Вони допомагають у створенні певного ритму, що притаманний усім сталим зворотам, або слугують засобом створення римування двох частин сталого виразу. Крім цього, власні імена часто несуть у собі значення, які допомагають розкрити семантику виразу або певним чином її доповнюють.

Фразеологізми та паремії, що репрезентують гендерні стереотипи, характеризуються різноманітною композицією та структурою, мають великий спектр значень, що відображають національний погляд на взаємини чоловіка й жінки в суспільстві.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у залученні до аналізу гендерних стереотипів художньо-образних засобів фразеологізмів та паремій.

Література:

1. Фоменко О.С. Гендер і мова // Основи теорії гендеру. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 456–476.
2. Гендерная лингвистика: коллективная монография / Отв. ред. Темиргазина З.К. Павлодар, 2013. 375 с.
3. Дяченко Л.М. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення // Мовознавство. 1997. № 2. С. 67–71.

4. Білоноженко В., Винник В. Фразеологічний словник української мови. Книга 1–2. Київ: Наукова думка. 1993. 984 с.
5. Бобкова В., Багмут Й. Українські народні прислів'я та приказки. Київ: Державне видавництво художньої літератури. 1963. 792 с.
6. Ковальчук М.С., Зайцева В.В. Поняттєві параметри метафори і метонімії // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / за ред. проф. І.С. Попової. Дніпро : Видавець Біла К. О. 2016. Вип. 17. С. 11–25.
7. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. Київ: Наукова думка. 2005. 334 с.

Ковальчук Н. С., Алексеев В. С. Языковое выражение гендерных стереотипов в украинских фразеологизмах и паремиях

Аннотация. Рассмотрено понятие гендерного стереотипа и особенности его репрезентации в фразеологизмах и паремиях. Выполнено розграничение языковых средств выражения феминных и маскулинных образов, раскрыты механизмы фиксирования языковых характеристик на семантическом уровне.

Ключевые слова: гендер, стереотип, паремия, фразеологизм, семантика, художественно-поэтическая структура, ментальность.

Kovalchuk M., Alekseev V. Linguistic Expression of Gender Stereotypes in Ukrainian Phraseologisms and Paroemias

Summary. The concept of gender stereotype and peculiarities of its representation in phraseologisms and paroemias are considered. Differentiation of linguistic means of expressing feminine and masculine images was made, mechanisms of fixing speech characteristics on the semantic level were determined.

Key words: gender, stereotype, paroemia, phraseology, semantics, artistic and poetic structure, mentality.